

בירור גדר כופר / מ.

סיכום העולה מתוך הסוגיות	תוכן:
ביאור האבן האזל	פתיחה
דרך אחרת בזה	משמעות גדר כופר מתוך הסוגיות
מעמד יורשי הנהרג	כופר בעד אחד
סיכום	כפיה על כופר
	הומה בעדות כופר

פתיחה

בתורתנו הקדושה ישנו דין מיוחד (שמות כא, כט-ל):

"ואם שור נגח הוא מתמול שלשום, והועד בבעליו ולא ישמרנו והמית איש או אישה, השור יסקל וגם בעליו יומת: אם כופר יושת עליו, ונתן פדיון נפשו ככל אשר יושת עליו".
- פשוטו של מקרא, שור מועד שנגח אדם, בעל השור נהרג (!) אך בידו לשלם כופר "ככל אשר יושת עליו" ולהיפטר ממיתה. והדברים מצריכים ביאור; מהו כופר זה ומה עניינו.
הגמרא כבר חקרה במהותו של הכופר, וזאת בשני הקשרים שונים: האם יתומים ששמירת שורם ביד האפוטרופוס חייבים בכופר או לא (בבא קמא מ). וכן במחלוקת התנאים לגבי צורת התשלומים, דמי ניזק או דמי מזיק (בבא קמא כו., מכות ב:).

אם כן, נפתח בהצגת דברי הגמרא המפורשים בנושא:

"דתניא: ונתן פדיון נפשו, דמי ניזק. ר' ישמעאל בנו של ר' יוחנן בן ברוקה אומר: דמי מזיק. מאי לאו בהא קמיפלגי, דרבנן סברי כופרא ממונא הוא ור"י בנו של ריב"ב סבר כופרא כפרה?! אמר רב פפא: לא, דכ"ע כופרא כפרה הוא, והכא בהא קמיפלגי: רבנן סברי בדניזק שיימינן, ור"י בנו של ריב"ב סבר בדמזיק שיימינן".

הגמרא מעלה כאן שתי אפשרויות להבנת דין כופר:

א. **כופרא כפרה** - לכאורה הכוונה שכופר איננו תשלום נזיקין אלא תשלום שעל המזיק לשלם לכפרת נפשו, וכמשמעות פשט הפסוקים "פדיון נפשו" ועוד יותר מכך נראה בפשט הפסוקים, שהוא בא תחת מיתה.

ב. **כופרא ממונא** - לכאורה הכוונה שיש כאן דיני ממונות רגילים, השלמת החיסרון שנגרם לניזק על ידי מיתתו. וכן רש"י (מכות ב:): "שהזיק גופו של זה, ונתחייב ליורשיו דמי ההרוג".

- בהבנתה האינטואיטיבית הפשוטה, נראה לגמ' ששאלה זו תלויה במחלוקת התנאים, האם בדמזיק שיימינן או שבדניזק שיימינן; לכאורה אם כופרא כפרה ופדיון נפשו של המזיק, עליו לפדות את עצמו ולשלם את תמורתו, אך אם כופר הוא תשלומי נזיקין, "כופרא ממונא" - בוודאי שהצורה הבלעדית לשום זאת היא בדמי ניזק. אם כן המסקנה המתבקשת מכך תהיה שלשיטת ר' ישמעאל הסבור דמי מזיק, הרי כופרא כפרה, ולעומתו רבנן שאומרים דמי ניזק, לומדים שכופרא ממונא. אך הגמ' דוחה את ההסבר

הפשוט הנ"ל, ואומרת שאף לשיטת רבנו כופרא כפרה, והטעם לכך שבדניזק שיימינן הוא גז"ש מדין דמי ולדות - "מה השתה האמור למעלה בדניזק שיימינן, אף השתה האמור למטה בדניזק שיימינן"¹. אם כן, יש לפנינו שלוש הבנות בטיבו של הכופר. כופרא ממונא² - אפשרות שנדחתה למסקנה, וכופרא כפרה, שמתחלק לשניים - בדניזק שיימינן או בדמזיק שיימינן. המשמעות הפשוטה של כופרא כפרה היא - תשלום שעל המזיק לשלם, לכפר על פשיעת שמירתו ותוצאותיה הטראגיות. ובאמת מצד הכפרה אין הבדל אם התשלום הוא ליורשי הנזיק או לעניים, או אפילו יוליך לים המלח, כיוון שעיקר העניין הוא חסרון המזיק.

אך האפשרות האחרונה אינה ברורה כל צרכה, כפי שרואים במהלך הגמרא. לכאורה אם כופר הוא כפרה במובנה הפשוט, מדוע שיימינן בדניזק?

משמעות גדר כופר מתוך הסוגיות

כופר בעד אחד

בהמשך (מא): "שנה התייחסות מפורשת של הגמ' למעמד הכופר. ר' אליעזר רוצה להוציא מפסוק ששור תם פטור מחצי כופר, ובתגובה לקושייתו של ר' עקיבא שאין לכך היתכנות מציאותית, שהרי שור תם בכל מקרה אינו משתלם אלא מגופו, וכאן השור נהרג, עונה ר' אליעזר שאכן אין צורך למעט כופר אלא בשור שהמית על פי הבעלים או על פי עצמו. הגמ' שואלת מיד: "על פי הבעלים, מודה בקנס הוא! קסבר, כופרא כפרה".

הסוגיא הנ"ל מתחלקת מבחינתנו לשני חלקים: ההו"א והמסקנה.

מה פשרה של פשיטות הגמ' בהו"א שכופר קנס הוא? רבותינו נתנו בזה תשובות שונות:

הרשב"א מביא משם הראב"ד שלא גרסינן לה. לדבריו, אכן אין מובן להו"א שכוז. תוס' מסבירים, שכמו שפלגא נזקא קנסא לכאורה גם פלגא כופרא קנסא, וכמו כן כתב גם הרשב"א. היה מקום לכאורה להבין שההו"א סוברת שכופרא ממונא, ולכן כמו שפלגא נזקא רגיל הוא קנסא, אף פלגא כופרא קנסא, אך ברשב"א לא משמע כך.

היפה עיניים (מ) מביא את דברי הירושלמי - שאף הוא מציג שני צדדים להבנת הכופר: כופרא ממונא וכופרא קנסא³. יתכן לפרש את ההו"א של הגמ' כאן עפ"י שיטת הירושלמי, על אף הדוחק שבזה. שסבר דכופרא קנסא הוא תחת כפרה.

אך דומה שלא נשגה אם נאמר שהחלק העיקרי בסוגיה - מבחינתנו - הוא החלק השני שלה. הגמ' ערכה את הדיון רק ביחס ל'על פי בעלים' אך התעלמה לחלוטין מהמקרה השני שמופיע בדברי רבי אליעזר -

¹ נראה שהדבר פותח בפנינו פתח ללמוד את יסוד דין הכופר מדין דמי ולדות, ולקמן נעסוק בכך בע"ה.

² יש להרחיב בהבנה זו, כיוון שהשאלה אם יש מושג של תשלומי נזיקין על מיתת אדם היא סברה שעל פי רוב הראשונים (למעט ר' יעקב בשטמ"ק) שנויה במחלוקת בסוגיה בדרף מג, וכן הרמב"ם והראב"ד בהל' נזקי ממון בסוף פרק י. קשה לומר שההצעה של כופרא ממונא נכונה רק לאותו מאן דאמר, (אע"פ שכך בהחלט משמע מלשון רש"י שציטטנו למעלה) ומה החידוש בפרשה זו בתורה, וזאת עוד לפני ההתנגשות החריפה של הבנה כוז בפשט הפסוק.

³ להרחבה בשי' הירושלמי עיין בשיעורי ר' שמואל, מכות, אותיות קד-קה.

'על פי עד אחד'. האם דין עד אחד קשה גם הוא בשלב ההו"א, זה תלוי בהבנות השונות שכתבנו למעלה. אך למסקנה, כיצד מועיל העד האחד?

רש"י כתב בפשיטות ש"הוא הדין דהוה מצוי למפרך אעד אחד פשיטא דפטור". ומחוסר התייחסותו של רש"י לשלב המסקנה, ניתן להבין שתירוץ הגמרא 'כופרא כפרה' פותר את הבעיה בפשיטות. היינו, עד אחד מחייב כופר כשם שהוא מחייב שאר חיובי כפרה, כמו קרבן. כך הביא הרשב"א משם התוס'⁴, וכך הסכים בעצמו. וכן דעת התוס' רא"ש בשיטה מקובצת, וכך סוברים גם הרי"ד בפסקיו והרי"א⁵. דבריהם מתאימים להבנה הפשוטה שהעלינו - תשלומי כפרה, שמטרתם לכפר על נפשו של המזיק וממילא החיוב חל גם על פי ע"א.

אמנם, מתוך דברי הרא"ה בשיטה מקובצת נראה שאין בכוחו של עד אחד לחייב כופר. לדבריו, החיוב נובע מדין 'מתוך שאינו יכול להישבע משלם'. הוא מבאר את מהלך הגמ' כך: אם כופרא קנסא, הרי אפילו אם יודה יהיה פטור, ובמקום שהודאתו אינה מחייבתו אין דין של מתוך שאינו יכול להישבע משלם! ותשובת הגמ' היא שאין זה קנס אלא גדר של כפרה, שהמודה בו חייב, ושייך בו הדין של מתוך שאינו יכול להישבע, ומשלם. ואע"פ שיפה כוחו של ע"א לחייב קרבן, כמו שהביאו שאר הראשונים, סבור הרא"ה ששונה דין הכופר. חבר לרא"ה בזה הוא הרמב"ם (הל' נזקי ממון ח, יג): "אין הניזקין משתלמין, ואין חייבין בכופר, ואין הבהמה נהרגת, אלא בראיה ברורה ובעדים הכשרים להעיד". בפשטות סברתם היא שאע"פ שהכופר הוא כפרה, יש עליו גדר של ממונא, והדבר צ"ב.

כפיה על כופר

הגמ' מסתפקת שני ספיקות בדיני כופר, וספיקה השני הוא -

"תנן: חייבי ערכין ממשכנין אותן, חייבי חטאות ואשמות אין ממשכנין אותן. חייבי כופרין מאי? כיון דכפרה הוא כחטאת ואשם דמי, מחמר חמיר עילויה ולא בעי משכוניה, או דלמא כיון דלחבריה הוא דבעי מיתבא ליה ממונא הוא⁶ ולא לגבוה הוא, ולא חמיר עליה ובעי משכוניה. אי נמי כיון דהוא לא חטא וממוניה הוא דאזיק לא חמיר מילתא עילויה ובעי משכוניה".

- בפשטות הספק הוא האם כופים על תשלומי הכופר באמצעות כח הכפייה של בית הדין, ויסוד הספק בזה הוא האם מאחר ובדרך כלל אין צורך למשכן על הכפרה - חמורה היא בעיני האדם והוא משלם מעצמו, אך שמא כופר שונה לרעה כיון שתשלומיו הם להדיוט או כיוון שאחריותו על המעשה פחותה.

אך תוס' מחדשים חידוש:

"בירורי הניזק עצמם מיבעיא ליה אם יכולים למשכנו".

⁴ תוס' כאן למדו שעד אחד מחייב הוא מדין הודאת בע"ד. כלומר, העד איננו מחייב אלא רק יוצר מציאות שבה שתיקת הנתבע היא אינדיקציה מספקת לקבוע שהוא אכן חייב, וכיוון שהחיוב בא מכח שתיקתו הוי מודה בקנס. אך עדיין אין הכרח לומר שהם חולקים על הראשונים הנ"ל, כיוון שלא נראה מתוך דבריהם שיש להם בעיה לומר שכופר מתחייב ללא שני עדים, אלא שהם לומדים כך אליבא דאמת את גדר עד אחד.

⁵ מעניין לשים לב שהגמ' אומרת 'ממונא הוא'. אע"פ שיתכן שכוונתה רק לבאר שאינו דומה לקרבן, ולא ממונא ממש.

- הצד של ממשכנין בגמ' הוא ליתן כח אף ליורשים למשכן בעצמם. הרשב"א לקח את החידוש של תוס' צעד נוסף קדימה, ודקדק מדבריהם שהספק הוא דווקא ביורשי ניזק, אך בי"ד יכולים ודאי למשכנו - וכאן הרשב"א אומר ביטוי מוזר: "כשאר ניזקין דעלמא".⁶

הרמב"ם (נזקי ממון ד, י) פוסק לחומרא בספק הגמ', שממשכנים על הכפרה, ולכאורה הדברים קשים להולמם, הרי זה ספק בגמ' ומדוע פסק הרמב"ם לחומרא להוציא ממון? בהסבר דברי הרמב"ם נאמרו שני ביאורים:

א. המגיד משנה טוען, שהרמב"ם מפרש את הגמ' כדברי התוס' ודקדוק הרשב"א, והרי לפי זה כפיית בי"ד על הכופר אינה מוטלת בספק, ופסק הרמב"ם מתייחס לכפיית בית דין.

ב. הלחם משנה מעיר על הקשיים שבשיטת המ"מ: א"כ, יוצא שהרמב"ם לא הזכיר כלל את המקרה שבו הגמ' עוסקת. ועוד, הרי גם בספק השני של הגמ' שם מכריע הרמב"ם לחומרא, ובזה לא שייך טעמו של המ"מ, לכן דעת הלח"מ שדברי הגמ' מתפרשים לפי הרמב"ם כפשוטם, אלא שסובר שספק כפרה לחומרא. בניגוד לכך אומר הריטב"א במסכת מכות (ב: ועיקר דבריו יובאו בע"ה בהמשך) שאין ממשכנין על הכופר. היינו שהוא למד שכיוון שהספק עלה בתיקו יש לנהוג בו לקולא, ואין מוציאים ממון מחמת זה.

אם כן, נתפרש לנו כאן חידוש גדול בשיטת הרשב"א: ככל הנראה, דעתו שיש כאן גדר של ממון שהיורשים יכולים לתובעו, ומשום כך בית דין נזקקים ודאי לאכיפת התשלום, "כשאר ניזקין דעלמא"! אך יש שני צדדים למטבע: המשמעות של ממון היא גם להקל בספק, ולכן המתבקש מכך יהיה לנהוג קולא בספק הגמ' שלא נפשט, האם ממשכנים על הכופר אם לאו. ועל פי זה, לכאורה דעת הריטב"א גם היא כן, שהרי הריטב"א נוקט להלכה שאין ממשכנים על הכופר, משום שהספק כאן הוא בדין ממוני.⁷

לעומתם, הרמב"ם למד את הגמ' כפשוטה, ולשיטתו אין מדובר כאן בדין ממון אלא בכפרה לכל דבר, ולכן הספק נכון לגבי כפיית בי"ד כמו שהוא נכון לגבי כפיית יורשי הניזק עצמם. זאת יש ללמוד מכך שהרמב"ם פסק שממשכנים על הכופר, וזה לכאורה נכון רק אם נתייחס אליו כאל חיוב כפרתי ולא ממוני.

אך מה שעולה מהסוגיא הזאת עומד בסתירה למה שעלה בסוגיא הקודמת: הרשב"א לעיל כתב בפירוש שעד אחד מספיק כדי לחייב כופר - משמע שאין גדר ממון, לעומת מה שנקט כאן ששייך על זה תביעה וכפייה ככל נזיקין דעלמא; ואף הרמב"ם הסתבך בזה - כאמור, נראה שהוא תופס את החיוב ככפרה, אך הובאו לעיל דבריו בפרק ח של נזקי ממון "אין הכופר משתלם... אלא בעדים כשרים!" והדברים צ"ב.

הזמה בעדות כופר

הברייתא במס' מכות (ב: מונה ארבעה מקרים שבהם אין מתקיים דין 'כאשר זמם' במובנו הקלאסי. אחד המקרים הוא "אין משלמין את הכופר". כלומר, עדים שהעידו על שורו של ראובן שנגח והרג את הנפש ואח"כ הוזמו אינם משלמים את הכופר.

⁶ הלח"מ שייבא לקמן טוען שמצד הסברה שמובאת בגמרא אין לחלק בין בי"ד ליורשי הניזק, ואין זה הפשט בתוס', אמנם עיין ביאור להבדל בדברי האבהא"ז (נזקי ממון ח, יג) שכפיית יורשים היא כדי להיות בטוח בממונו, ובזה ספק הגמ', אך כפיית בי"ד היא בשביל הגובינא וזה יכול להיעשות כאן ועכשיו לבקשת היורשים ואינו צריך להידחות.

⁷ ולפי דברי הלח"מ זו דעת הרמב"ם, אך אנו נתייחס לדעת הרמב"ם בפשטות עפ"י דברי הלח"מ משנה, שדבריו יותר נכנסים בפשט הרמב"ם.

ראשית, עולה מכאן ששייכת הזמה בעדות כופר. אך הדברים אינם פשוטים. הרי ידועה מחלוקת הקצות והנתיבות בשאלה אם שייכת הזמה בעדות שאינה ממונית (קצוה"ח לה, ד, נתה"מ שם סק"ב, וכן מנ"ח מצוה לז אות ה). לשיטת הקצות ישנה הזמה אף בזה, אך הנתיבות והמנח"ח נקטו שאין הזמה באיסורין, מר כדאית ליה ומר כדאית ליה. והקשו האחרונים (שערי יושר ש"ו פ"ט, וע' ג"כ אבהא"ז נזק"מ ח, יג) לשיטתם, לו נניח שכופרא כפרה במובנו הפשוט, מדוע צריך להחריג עדות כופר מכלל כאשר זמם מהטעם של 'לאו בני כפרה', הרי לא שייך בזה כלל הזמה כיוון שאין כאן ממון? והדבר צ"ב.

שנית, לגופו של דין, מהו טעמו? מדוע לא תחול ההלכה של כאשר זמם אף במקרה כזה? הגמ' כבר משיבה בלשון קצרה: "הני לאו בני כפרה נינהו" - אך זה אינו מספיק כשלעצמו. הרמב"ן והריטב"א מאריכים את הדיבור בזה, ומדבריהם אנו למדים חידושים חשובים בדין כופר. וז"ל הריטב"א בחידושו למכות (שם):

"... אבל הא ודאי קשיא טובא, משום דלאו בני כפרה נינהו למה יהיו פטורין מלשלם הכופר שהיו מחייבין אותו לקיים בהן כאשר זמם... וי"ל, דהזמה לא שייכא בהא למ"ד כופרא דהא איבעי לן התם אם ממשכנין על הכופר למ"ד כופרא כפרה וסלקא בתיקו הילכך אין ממשכנין. וגם ר"י ז"ל פירש שם דלא מבעי לן התם אלא אם כופין אותו עד שיאמר רוצה אני, ומעתה אילו לא רצה לתת כופר לא היו כופין אותו, ואם היה יודע בעצמו שלא היה כמו שהעידו לא היה נותן. וכיון שכן אין כאן דין הזמה".

הריטב"א אומר שאמנם מובנת הסיבה שחייב כופר לא מוטל עליהם מצד עצמו, שהרי הכופר כפרה והם אינם בני כפרה. אך עדיין קשה מדוע לא יתחייבו מדין כאשר זמם על מה שרצו להפסיד אותו בתשלום הכופר?! לכך משיב הריטב"א שכיוון שאין כפייה על תשלומי הכופר לא שייך כאן דין הזמה, והלכה זו הוא מנמק בשני אופנים: או מפני שספק הגמ' בשאלה אם ממשכנין על הכופר או לאו עלה בתיקו, וספיקו לקולא, או שיש לומר יותר מכך, שאף להצד בגמ' שממשכנין על הכופר אין המדובר בכפייה ממש, אלא רק עד שיאמר רוצה אני.

לעיל דקדקנו מדברי הריטב"א שכופר הוא גדר ממוני, ולכן בספק האם כופים על הכופר הוא מכריע לקולא, אך כאן רואים מדבריו את ההיפך, שכן הוא מביא את דברי הר"י שבשום אפשרות אין כפייה של ממש על הכופר, רק עד שיאמר רוצה אני, ולכאורה המשמעות היא שאין כאן גדר של ממון, והדברים קשים להולמם.

אמנם, האחרונים (האבהא"ז ו'ר' שמואל) הבינו כמו שכתבנו למעלה, שמדברי הריטב"א הללו עולה שהגדר של כופר אינו ממוני כי אם כפרתי, אך אולי ניתן לבאר זאת בדרך אחרת. הגמ' (סנהדרין מו:): מסתפקת, האם מטרת הקבורה היא שלא יתבזה המת, או להיפך - שיתכפר לו בבזיון הקבורה, והנפק"מ בין שני הצדדים מה הדין אם אמר אותו אדם שאיננו חפץ בקבורה.

מפרש רש"י: "הא אמר לא בעינא כפרה - ואי נמי קבריה ליה לא מתכפר". ומשמעות דברי רש"י שכפרה אינה מכפרת אלא למי שחפץ בה. אם כן, אפשר לומר שזו כוונת הריטב"א, אע"פ שהגדר הוא גדר ממוני, מכל מקום לא שייך לכפות ע"כ כיוון שאין זה משיג תועלת.

מכל מקום, נראה שהביאור בתירוץ הריטב"א הוא, שהתורה חייבה עדים זוממים לא על מחשבה רעה בלבד, שהרי לא כל אדם שחשב בפני עדים להזיק לחברו חייב, אלא רק כאשר העיד עדות שיש בכוחה בפועל להזיק לחברו. ועדות כזו אין לה כח להפסיד את האיש, כיוון שברצונו הדבר תלוי ואין כפייה עליו, אם כן אין מתחייבים עליה מדין כאשר זמם.

אך ר' שמואל רוזובסקי (שיעורי מכות אות צו) מציע פירוש אחר בתירוץ הריטב"א: לטענתו, הריטב"א מסביר שחיוב כופר איננו חיוב ממון בעצם, אלא מצוה לשלם, וכשהעדים מעידים אינם מעידים באופן ישיר על חוב הממון, אלא על המצוה שמוטלת עליו, ומתוך כך משתלשל החיוב הממוני. ואף הכפיה, להצד שישנה, היא מדין כפיה על המצוות. יוצא שהעדים מחייבים ממון רק בגרמא, ובדיני הזמה ישנו יסוד שהריטב"א חוזר עליו כמ"פ (מכות ב. ועוד) "כאשר זמם לעשות ולא כאשר זמם לגרום" - שאין חיוב כאשר זמם בגרמא. מי שקיצוני יותר בדרך זו, בצורה מפורשת, הוא הרמב"ן המובא בריטב"א שם:

"ורבינו הרמב"ן ז"ל פירש, דלמ"ד כופרא כפרה לא שייכא הזמה, דהא עיקר עדותם לחייבו מיתה בידי שמים, כדכתיב וגם בעליו יומת. ועדותן לשמים לא מעלה ולא מוריד, שאם הרג שורו את הנפש בלא עדותן של אלו יחייבוהו בשמים, ואי לא מפני עדותן לא יחייבוהו, שאין השמים צריכין לעדותן כלל. וא"כ ליכא לגבי המיתה ועשייתם לו וכו' וכיון שכן אף כופר לא שייך בהו, שהכופר במקום מיתה בידי שמים, ונכון הוא מאוד"⁸.

וכן בפירושו על התורה:

"אם כופר יושת עליו - בעבור היות הכופר כפרה כענין הקרבנות, ואם הוא אינו חפץ בה אין מכריחים אותו לבא לב"ד לחייבו בכך, ואפילו אם יחייבוהו אין ממשכנין אותו, בעבור זה אמר 'אם'". לדברי הרמב"ן, כופר הוא ביטוי בעולם המעשה של חיוב מיתה בידי שמים שחל בעולם העליון. הכופר אינו עומד לעצמו בשום צורה שהיא, והוא אינו אלא ביטוי מעשי של חיוב עליון במידה והוא אכן קיים. ממילא אין לב"ד של מטה שום תפקיד בחיוב הכופר, ולא שייך בזה הזמה, שהרי העדים לא זממו לחייבו⁹.

סיכום העולה מתוך הסוגיות

עד עכשיו, העולה מתוך הסוגיות הוא תוהו ובוהו מוחלט. נסכם אם כן את הקשיים:

א. לשיטת רבנן שכופרא כפרה, מדוע בדניזק שיימינן?

ב. אע"פ שכופרא כפרה, נראה מכמה סוגיות שיש עליו דין ממון: שי' הרא"ה (בדף מא:), והרמב"ם (בפ"ח מנוק"מ) שעד אחד מצד עצמו אינו יכול לחייב כופר; שי' הרשב"א והתוס' (בדף מ.) שפשיטא שבי"ד יכולים לכפות על חיוב הכופר; שי' הריטב"א (מכות ב:) שספק בכופר לקולא ואין ממשכנין; עצם העובדה שיש הזמה בעדות כופר אף לשי' הנתיבות (בסי' לח) והמנח"ח; ואולי גם ההו"א של הגמ' (בדף מא:) שפלגא כופרא קנסא.

⁸ העובדה שהריטב"א מסכים בהתלהבות עם הרמב"ן מוכיחה שהוא לא למד את חיוב כופר כחיוב ממוני, כיוון שקשה להניח שהוא שינה את עמדתו באופן כ"כ קיצוני. וזה מסייע לכאורה להסבר ר' שמואל. אך כמו שציין ר' שמואל עצמו פירושו מאד דחוק בלשון הריטב"א, והוא אף זהה לפירוש הרמב"ן לפי דבריו, ובריטב"א עצמו משמע שהן שתי שיטות. לכאורה דרך המלך בזה תהיה לפרש את דברי הריטב"א כמו שכתבנו, ששאלתו מדוע לא לחייבו מדינא דכאשר זמם ותשובתו שלא שייך כאשר זמם כאשר אין ההפסד מובנה בגוף העדות, ולדעתו כופר אינו חיוב ממוני כלל ועיקר, ולכן הוא מסכים בהחלט עם דברי הרמב"ן. ואת שיטתו במה שאין ממשכנין על הכפרה צריך לומר שס"ל שספיקא דכפרה לקולא, וצ"ע. ע' בהמשך בדברי ר' שמואל על מצוה דממונא.

⁹ עדיין צריך ביאור, כיוון שהם זממו להפסידו. ר' שמואל אומר שכוונתו כמו שפירש בשי' הריטב"א, אך זה א"א לומר כיוון שהריטב"א מציג את הרמב"ן כדעה נוספת, ואף ר' שמואל עצמו מציין זאת. אמנם לפי דרכינו בביאור דברי הריטב"א אפשר לפרש כך את הרמב"ן. ואולי כוונת הרמב"ן שאין דין עדים וזממים אלא כשמטילים עליו חיוב, אך לא כשמכוונים להפסידו בעלמא, וצ"ע.

ג. חמור מכך, הסתירות הפנימיות בדברי הראשונים: הרשב"א ס"ל שעד אחד מועיל לחיוב כופר, ואעפ"כ פשיטא ליה שבי"ד יכולים לכפות על התשלום; הרמב"ם שס"ל שבעינן שני עדים לחיוב כופר, אך בספקו הוא מחמיר - כספק כפרה; הריטב"א שס"ל שספק כופר לקולא, לכאור' כדין ממון, אך עדיין סובר גם שפשוט שאין כפייה ממש על תשלום כופר - שלא כשאר דיני ממונות. וגם מסכים עם גישתו הקיצונית של הרמב"ן.

ד. כיצד הרמב"ם מיישב את סוגיית הגמ' בדף מא; שממנה עולה בבירור שעד אחד מחייב כפרה? עקרונית הוא מסכים עם הרא"ה, אך בפסקיו נראה שאין עד אחד מחייב כלל.

ביאור האבן האזל

האבן האזל (נזקי ממון פ"ח הי"ג, עמ' נ"ד. ד"ה והנראה והלאה) מבאר שהבירור כאן נעוץ במחלוקת פרשנית אחרת; מה פירוש המילה 'אם' בפסוק 'אם כופר יושת עליו'.

הרמב"ן על התורה כותב, כפי שכבר ראינו, שהמשמעות היא שאין כאן חיוב ממש אלא המלצה בלבד. לפי דבריו, ודאי שכופר מעוקר מכל מימד של ממון. אך יש גם מי שסובר ש'אם' כופר בא לרבות כופר שלא בכוונה למיתת השור, וא"כ מבחינת דין כופר הרי זה כאילו כתוב בתורה 'כופר יושת עליו' - והרי זה דין בי"ד על כל המשתמע מכך. מי שסובר שאין כופר במקום שאין מיתה, יפרש את המילה אם כדעת הרמב"ן. לפי"ז, מיישב האבהא"ז את דעת הרמב"ם עם הסוגיא בדף מא; אמת שבסוגיא שם רואים שעד אחד יכול לחייב כופר, אך הסוגיא שם סוברת שכופר הוא כפרה לגמרי ומפרשת את הפסוק כשיטת הרמב"ן. אך להלכה לא קיי"ל כך, ו'אם' לרבות כופר שלא בכוונה, וא"כ כופר הוא דין בי"ד ובעינן לחיובו שני עדים. לגופו של דבר, כיצד ניתן להבין את דברי הרמב"ם שכופר נידון כממון? האבן האזל מעלה שתי אפשרויות להבין זאת:

א. כוונתו אינה ברורה כל הצורך, אך הוא חוזר על כך שאע"פ שהכופר כפרה יש בו בנוסף גדר של ממון. "יש בו דין טענה ותביעה וגמר דין" או "דין תביעת ממון ויש זכות ליורשי הניזק לתבוע". וכנראה שכוונתו שהחיוב ביסודו הסברתי הוא חיוב של כפרה, אך התורה זיכתה אותו ליורשי הניזק בצירוף הזכות לתבוע אותו, ולכן מעמדו החיובי הוא כשל ממונא. קצת בדומה לקנס שעמד בדין שאע"פ שהוא קנס מעמדו החיובי הוא של ממונא¹⁰.

המשמעות של הדברים היא שכופר חל מלכתחילה כחיוב ממוני עפ"י הגדרות ממוניות, ולכן עד אחד אינו מחייב אותו כלל. ודאי שכלפי שמיא גליא ולא יתכפר לו אם לא יתן, אך מבחינת בי"ד אין כאן שום מקום להתערבות, אפילו לא מצד כופין על המצוות.

¹⁰ אפשר להשתמש לצורך ביאור הדברים דווקא בדברי הרמב"ן דלעיל: כיוון שהחיוב חל מאיליו ובידי שמיים, הרי"ז דומה לכל חיובי ממונא שחלים מאיליהם ולא בעינן בי"ד כדי להחיל אותם, וממילא חייב לשלם ויש זכות לתבוע לתבוע.

אמנם, לכאורה דבריו אינם מיישבים את דברי הרמב"ם, שהרי פסק שממשכנין מספק, וכן ששני שותפים משלמים כ"א כופר שלם מספק, ומשמע שגדריו כשל כפרה, ולפי"ד האבהא"ז לכתחילה אין תחולת הכופר אלא בתורת ממון,¹¹ והיה לו לפסוק לקולא.

ב. ניתן לומר שהכופר מורכב משני רבדים שונים. ברובד אחד הוא חל על האדם עצמו כחיוב כפרה, ואת החיוב הזה ניתן להחיל גם על ידי עד אחד, אך יש בנוסף זכות ליורשים לתבוע אותו, וזכות זו היא זכות ממונית לכל דבר, ומשום כך היכולת של היורשים להיכנס לתמונה כתובעים היא רק ע"י שני עדים כשרים.

אפשר להציע את הדרך הזו בניסוח דומה, אך שונה מעט: נאמר שההגדרה של כופר היא דואלית. מצד האדם המתחייב יש עליו חיוב כפרה בלבד, ומטעם זה מתחייב ע"י עד אחד. אך במשקפי היורשים החיוב הוא זכות ממונית שלהם, ומבחינתם ע"מ לממש את זכותם הם נזקקים לכל גדרי ממון, לטוב ולמוטב. האבהא"ז עצמו דוחה את הדרך השנייה, כיוון שברמב"ם משמע שאין חיוב כופר ע"י עד אחד בשום צד. אך הדרך הזו מתאימה כפתור ופרח כדי ליישב את דברי הרשב"א, שמצד אחד סובר שעד אחד מחייב כופר ומצד שני מייפה את כח בית הדין לכפות על הכופר (וכן מציע ר' שמואל בשיעורים למכות אות קא). ושמא אין מנוס מלהחיל את הביאור הנ"ל גם בשיטת הרמב"ם, כדי ליישב סתירת דבריו שהערנו לעיל, שאע"פ שיש בזה דין ממונא, הרמב"ם נוקט שספיקא לחומרא. ולדרך זו יתבאר דבריו, שמצד האדם עצמו ספיקא לחומרא, ורק בדינים שנוגעים להוצאה יש על זה שם ממונא, ולכך בעיני שני עדים. וכדי ליישב מדוע לעניין כפיית בי"ד הגמ' מסתפקת, נלך בדרכו של המ"מ ונאמר שהרמב"ם למד כרשב"א, וצ"ע.

דרך אחרת בזה

ההסברים שנאמרו עד כה לא התייחסו לשאלה מדוע באמת יש כאן גדר של ממונא, מדוע ליורשים יש זכות תביעה על הכופר, ומעל לכל: מדוע בדניזק שיימינן?

הגמ' בדה"מ מסתפקת, שור של שני שותפים כיצד משלם את הכופר. האם כל אחד מהשותפים משלם כופר שלם, או שכל אחד משלם חצי כופר. תוס' מבארים שהספק אינו בפשט הפסוקים, אלא בסברה. אך אם כן אינו מובן, ודאי שיהיה הדין שכל אחד משלם כופר שלם, כיוון שהכופר בא לכפרת המזיק ומתוך חסרון ממונו, וכל אחד מהם צריך כפרה שלמה, ומה הסברה לומר להיפך?

תוס' (שם סוד"ה כופר אחד) כתבו סברה בזה: "למה ירוויח זה במה שהשור לשניים". אך סברת צרות-העין הזו איננה מובנת כלל ועיקר. הרי אין הכפרה השלמת חסרון הנזיק, כאמור, אלא חסרון ממון שמתחסר המזיק!

הרשב"א מעלה גם הוא את סברת התוס', אך מוסיף עליה מספר מילים חשובות:

"אבל כאן דתשלומי נזק שנותן לחברו, אע"ג דמתכפר בו, אינו בדין שיתנו שני כופרין, ולמה ירוויח כשהשור של שותפין".

¹¹ ואולי אפשר לומר שכיוון שהיסוד הסברתי של חיוב כופר הוא כפרה, הוא משמש גם כמגדיר של החיוב, ולכן חל חיוב ממונא גם מעבר להלכות הפשוטות של ממון, וצ"ע.

נראה, שברשב"א כאן יש הסבר חדש להגיון שעומד מאחורי הכופר ולהגדרתו. עד כאן הבנו שהחיוב מתחיל מתשלומי כפרה, וכקומה נוספת הוא נהפך להיות חיוב ממוני, אם בכלל. אך כאן נראה שהכיוון הפוך: הכופר הוא תשלומי נזק - אך תשלומי נזק שמתכפר בהם.

והדברים מתבארים בהגיון פשוט, שכן אדם שהזיק ומעוניין לכפר על מעשה הנזק שלו, בראש ובראשונה עליו לתקן את מה שעיוות. אם כן, יש כאן חוב ממוני של התורה שהוא השלמת החיסרון, ועל ידי ההשלמה הנ"ל מתכפר לו. אם בדרך כלל יש דמים לבן חורין, אזי אותו תשלום הרגיל מהווה גם כן את הכפרה¹², ואף אם אין דמים לבן חורין, יש לומר שהתורה הטילה חיוב של תשלומים שהוא כעין השלמת הנזק ע"מ שיתכפר לו.

נראה לנו שזו הבנה חדשה בשאלה על מה בא הכופר. ההבנה הפשוטה היא שהכופר הוא כפרה על עצם הפשיעה בשמירה, ולכן מה ששיימין בדניזק אינו מעצם הכפרה, ואילו לפי הבנתנו צריך לומר שתשלום הכפרה הוא על הנזק שנגרם, ולכן הוא תשלום הנזק בעצם¹³.

ולדרך זו נראה שאפשר לפרש את סוגיית הגמ' בדף מ:

"...יש ברובע שאין בנוגח ויש בנוגח שאין ברובע... נוגח משלם כופר, רובע אינו משלם את הכופר... אמר מר, נוגח משלם את הכופר רובע אינו משלם את הכופר. היכי דמי? אילימא דרבעה וקטלה, מה לי קטלה בקרנא מה לי קטלה ברביעה, ואלא דרבעה ולא קטלה, האי דלא משלם כופר משום דלא קטלה הוא!"

¹² עיין בתוס' דף מג. ד"ה מאי לאו שהקשו, למאן דאית ליה כופר דמי ניזק, מאי איכא בין כופר לדמים. ותרצו ע"ז התוס' שלושה תירווצים:

א. אם מת המזיק, שאין כפרה לאחר מיתה.
ב. מחילה - על תשלום דמים יכול למחול, ועל כופר אינו יכול למחול. היינו שמחילתו על זכות התביעה שלו אינה מועילה.

ג. אם להלכה שותפין משלמים כ"א כופר שלם, אזי יש נפק"מ שבדמים חולקים, ובכופר לא. והנה לכאורה בתירוץ התוס' הראשון חזינו שלא כדברינו, שכן לדברינו הדמים הם הבסיס של חיוב כופר, והכפרה היא משמעות שניתנת לתשלום הדמים, ואילו בתוס' חזינו שאם אזדא ליה חיוב כופר גם דמים ליכא, ומשמע שהוא תשלום שונה בכל מהותו. ואולי יתכן לומר ש'תוס' ס"ל שאעפ"כ הכפרה שבתשלום משנה את כל מהותו, ומגדירה אותו מחדש, ולכן הפקעת הכופר מפקיעה גם את הדמים. ואולי אה"נ וזו הסיבה ש'תוס' לא כתבו כלשון הרשב"א בדף מ.

וע' בלבוש מרדכי סי' כו (במהדורה החדשה סי' מג אות ט) שכתב בפשיטות שבזה גופא נח' תרוצי תוס' האחרונים על התירוץ הראשון וס"ל שאכן הפקעת הכופר איננה מפקיעה את הדמים. אמנם בפשוטו נראה שאין בתוס' שום מחלוקת בזה אלא תוס' מונים והולכים כרוכלא את הנפק"מ.

¹³ כבר הערנו למעלה, שהעובדה שרבנן לומדים את השומא בדניזק מדמי ולדות מורה לכאורה על כך שיש קשר מהותי בין השניים. ובדין דמי ולדות ישנה התייחסות מפורשת של הגמ' למהותו: בדף מט. טוען רבה שהאישה יורשת את זכות הבעל לדמי ולדות, מכיוון שהיא מוחזקת בוולדות; אך רב חסדא ממחר לדחות זאת: "אטו וולדות צריי נינהו?" - הרי פשוט שאינם ממון רגיל המחייב את המזיק מדין תשלומי נזק, אלא חידוש של תורה ש'בעל האישה' יקבל תשלומים, היכא דגלי גלי, והיכא דלא גלי לא גלי. עם זאת, הרי שבברייתא שרב חסדא עצמו מביא כוונה להקשות על רבה, מפורש: אין הבעל, נותן לירשיו. וכן רש"י פירש זאת בתוך לשונו של רב חסדא, וכן תוס' הוכיחו מהגמ' בכתובות שעקרונות האב מוריש כל זכות שיש לו לבניו. וא"כ מוכח שהגדר בזה הוא שהתורה זיכתה לאב זכות ממונית, זכות תביעת תשלומים, שהרי האב אינו יכול להוריש לבניו זכות שנובעת ממעמדו האינדיבידואלי. והמחלוקת בין רבה לרב חסדא היא בשאלה מה היקף חידוש התורה בזה. ולשיטת רבה, שהרמב"ם פסק כמותו, יש כאן הגדרה טוטאלית של ממון, עד כדי שהמחזיק בו זכה בדמי ולדות (!) ואם כן ודאי שיש לראות את דין דמי ולדות כתשלומי נזק, ואולי ניתן להקיש מכך גם לכופר. ואם כן זה מסייע להבנתנו.

מעבר לכך נראה, שאף לשיטת רב חסדא יש לתשלומים משמעות של תשלומי נזק על ממונו, וזאת מסברת הגמ' שהאב גובה שבח ולדות, ואם לא שהתורה זיכתה לו כעין בעלות על הולדות לקבל תשלומי נזק אינו מובן מה"ת שיקבל האב דמי שבח ולדות.

ולכאורה פירכת הגמ' אינה מובנת, מה הפשט ב'הא דלא משלם כופר משום דלא קטלה הוא', הרי הראיה היא מכך שאין תשלום כופר על פשיעת בעלים ברביעה, כשם שיש תשלום על פשיעתו בנגיחה! אך לפי דברינו נראה, שהכופר הוא במהותו תשלום נזק, וברביעה אין שייכות לתשלומי נזק כלל. נקודה נוספת: תוס' בדף מג. (ד"ה מאי לאו) כותבים נפק"מ בין דמים לכופר למ"ד כופר דמי נזיק, ואחת הנפק"מ שהם מביאים, היא ששייך למחול על חיוב דמים, אך לא על כפרה. אמנם עיי' במנחת חינוך (מצוה נא ריש אות יח) שכתב לדקדק, שהרמב"ם לא כתב בהלכות שאפשר למחול על כפרה, ומכאן שלדעתו אכן אפשר למחול עליה. אמנם היה מי שהעיר שאין בזה טענה על הרמב"ם, שכן אין דרך הרמב"ם להביא הלכות שלא נזכרו במפורש, נראה שיש מקום לדברי המנח"ח מצד עצמם עפ"י המבואר, ויש לומר שהמחילה היא כאילו הושלם החיסרון מצד היורש, וממילא נסתלק יסוד החיוב.

מעמד יורשי הנהרג

בפשטות משמעות הסוגיא (מב:): היא, שהכופר מגיע ליורשים מכח ירושתם את אביהם, אך קשה לכאורה לראות מה ירושה נוגעת לכאן, הרי אלו תשלומי כפרה של המזיק והעובדה שבכח יורשי הנזיק לתבוע אותם - אפילו אם ניתן לזה מעמד השווה לשאר ממון - היא מקרית לעצם התשלום, ונובעת מכך שצריך על כל פנים לשלם למישהו.

ובאמת, היו מן האחרונים (מנ"ח מצוה נא אות ג, אור שמח נזק"מ ט, יא) שנדחקו מאד בסוגיית הגמ' כדי להסביר שאכן אין זה מדין ירושה ממש, ועיקר החיוב הוא ליורשים, אלא שקרבת ירושה מגדירה את בעלי הזכות לצורך זה¹⁴. אך אם נאמר שהמדובר בתשלומי נזק, דברי הגמ' נכוחים כפשוטם, וודאי שהנזיק הוא הכתובת לתשלומים מעיקר הדבר, ואינו מגיע אל הבנים אלא בתורת ירושה.

סיכום

נחתום כעניין שפתחנו: אין שום ספק בכך שכופר מהווה כפרה, כמו שמפורש בגמרא ונתמך בפשטי הפוסקים. אך יתכן שיש בו גם מידה של ממונא, ובה מצאנו הבנות שונות:

הרמב"ן (מובא בריטב"א מכות ב: ועה"ת) נוקט שכופר הוא חיוב כפרה בלבד, ואינו חל אלא בידי שמיים. (אין שום סוגיה מפורשת כנגד זה, אלא שצריך ביאור ספק הגמ' בדף מ. וצריך לומר ששייכת הזמה אף באיסורין).

רמב"ם, **רשב"א**, **ריטב"א**, **רא"ה**: נראה שרוב הראשונים הבינו, שיש כאן גדר מעורב של ממון, שמונח בצורה זו או אחרת על גבי חיוב הכפרה. בניסוח ההגדרה המדויקת התעסקנו בעמודים האחרונים. אולי למדו הראשונים כפי שהצענו, שכופר מצד עצמו הוא תשלום נזיקין רגיל, אלא שנתנה לו התורה משמעות של כפרה.

¹⁴ ועיין ביאור הדברים והצדדים בשיעורי ר' שמואל מכות, אות ק.